

“Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ,”
Εισαγωγή-Επιμέλεια-Σχόλια: Ε. Γ. Πρωτοψάλτη
Εκδόσεις «Πυρφόρος», Αθήνα 1963, σελ. 525

Τοῦ Μάρκου Γκιόλια

Ο ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ, τόσο σὰν πρόσωπο τῶν ἐθνικῶν δημοκρατικῶν ἀγῶνων τοῦ λαοῦ, στὸν περασμένο αἰῶνα, ὅσο καὶ σὰ μορφή καθαροστάλαχτη τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ συμπυκνωμένα τεκμήρια τοῦ ἔθνους. Μαζὶ μὲ τὸ Σολωμὸ ἀποτελοῦν τοὺς γνησιότερους καὶ πιὸ καταξιωμένους πνευματικούς ἐκπροσώπους τοῦ 21. Ἄν ὁ πρῶτος τραγούδησε καὶ μετουσίωσε τὸν ἐθνικὸ ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων, μὲ τὴν ὑποβλητικὴ γλῶσσα τῆς καλλιτεχνικῆς πρωτοτυπίας, ὁ δεύτερος τὸν ἀφηγήθηκε ἐξίσου δυνατὰ, πρωτότυπα καὶ αὐθεντικά. Τὸ ἀφηγήθηκε ὄχι ἀπὸ μακρυὰ, ἀλλὰ καθὼς τὸν ἔζησε ὁ ἴδιος, σ’ ὅλη τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἔκταση, τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἀσχήμια, τὴ συνέπεια καὶ τὴν προδοσία. Εἶδε τὸ 21 ὄχι ἀπὸ τὸν εἰδυλλιακὸ φόντο τοῦ κοτσαμπασισμοῦ, παρὰ μέσα ἀπὸ τὶς πυορροῦσες πληγές του, τοὺς κατατρεγμούς καὶ τὶς ἀντιλαϊκὲς δολοπλοκίες, ποὺ ἦταν ταυτόχρονα πληγές καὶ ἀδυσώπητοι κατατρεγμοὶ ὀλοκλήρου τοῦ ἔθνους. Στὸ πρόσωπο του ἀντανακλάται ὅλη ἡ μεταπελευθερωτικὴ τραγωδία τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀγωνιστῶν, ποὺ ἐγκαταλείφθηκαν καὶ καταδιώχθηκαν ἀπὸ τὸ ἐπίσημο μοναρχικὸ κράτος. Ἡ περίπτωσή του, ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ Κολοκοτρώνη, εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ δείχνει ὅλη τὴν ἀριστοκρατικὴ ὑποστάτωση καὶ τὴν ἰδεολογικὴ ὑποτέλεια τοῦ νεοελληνικοῦ μετεπαναστατικοῦ κράτους. Ἦταν μιὰ ἀγρυπνὴ ἐθνικὴ συνείδηση ποὺ ἐκδηλώθηκε μὲ πολλαπλὲς ἰδιότητες. Στρατιωτικός, πολιτικός, ὀργανωτὴς, συνωμότης, προπαγανδιστὴς καὶ συνεπὴς λαϊκὸς ἡγέτης, πρόσφερε τὰ πάντα γιὰ νὰ δεῖ μιὰ πολιτεία δίκαιη καὶ εὐνομούμενη, μιὰ πολιτεία δημοκρατικὴ καὶ ἀνεξάρτητη. Μισημένος στὴ Φιλικῇ Ἐταιρίᾳ, ἀφοῦ τὰ στοχάστηκε ὅλα «καὶ σκοτωμὸν καὶ κιν-

τύνους καὶ ἀγῶνες» ρίχτηκε στὴν ἐπανάσταση καὶ ἐπὶ ἑπτὰ ὀλόκληρα χρόνια τὴν ὑπηρετήσε στὶς πιὸ κρίσιμες φάσεις τῆς «μὲ τὴν πέννα καὶ μὲ τὴν πάλαν». Δίνει συμβουλές, μεταφέρει χρήματα, ὀργανώνει μάχες, προσηλυτίζει ἀνθρώπους, ξεσκεπάζει φατρίες, στηλιτεύει σπιοῦνους καὶ σὰν ἀληθινὸς πατριδοφύλακας ὀρθώνεται ἐναντίον τῶν ξένων, ποὺ ὑπονομεύουν τὸν ἀγῶνα ἀνάλογα μὲ τὰ δικά τους συμφέροντα. Ἀναδείχεται μιὰ προσωπικότητα μὲ καταπληκτικὴ ἐπιρροὴ στὶς μάζες καὶ τοὺς συντρόφους του. Ἡ παληκαριά, τὸ ἦθος, ἡ εὐλικρίνεια καὶ ἡ πίστη σ’ ἓνα ἐλπιδοφόρο δημοκρατικὸ μέλλον, τὸν τοποθετοῦν ἀνάμεσα στοὺς συνεπέστερους φορεῖς τῆς ἀναγέννησης στὸν τόπο μας.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ πεδία τῶν μαχῶν, ὅπου ὁ Μακρυγιάννης συγκόμισε πάμπολλα τραύματα, ἐπιβλήθηκε καὶ σὰν μιὰ πρώτης γραμμῆς πολιτικὴ φυσιογνωμία. Πῆρε μέρος σ’ ὅλα τὰ δημοκρατικὰ κινήματα τῆς χώρας καὶ στάθηκε ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σκληροὺς ἀντιπάλους τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς Βαρβαροκρατίας. Ἀτρόμαχτος καθὼς ἦταν δὲν χάριστηκε σὲ κανέναν, ὅταν ἔβλεπε πὼς σφετερίζεται τὴν ἐξουσία καὶ καταπατάει τὶς λαϊκὲς ἐλευθερίες.

Ἡ ἄφιξη τοῦ Καποδίστρια (1828) τοῦ δίνει πολλὰς ἐλπίδες, ἀλλὰ δὲν θὰ διστάξει ὕστερα ἀπὸ λίγο νὰ ἀποκαλύψει τὸν ἀπολυταρχισμό του καὶ τὴν ὀλιγοπιστία του στὶς ἐθνικὲς λαϊκὲς δυνάμεις. «Ρώτησαν τὸν Κυβερνήτην: Διατί χάλασες τοὺς νόμους καὶ τὸ Βουλευτικόν; Εἶπε: Δὲν τῶθελε ἡ Εὐρώπη. Καὶ ἂν ἦταν ἄλικρινὴς ἄνθρωπος νὰ ἔλεγε τῶν Εὐρωπαίων ὅτι: Ἐγὼ δὲν πάγω εἰς τὴν πατρίδα μου νὰ γένω ἐπίγιορκος, νὰ τοὺς χαλάσω ἐκεῖνο ὅπου ἀπόχτησαν μὲ ποταμοὺς αἱμάτων. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Καποδίστρια

θα έντεινει πιό πολύ τόν άγώνα του κατά του πολιτικού φατριασμού του άδελφού του Αύγουστίνου, ώστε κι αυτή ή ζωή του άκόμα νά επιβουλευθεί άπ' τους Κυβερνητικούς κι ό έμφύλιος πόλεμος στο "Άργος ν' αρχίσει με την επίθεσή τους κατά του σπιτιού του. «Βαρούγαν τό σπίτι μου με κανόνια» άπομνημονεύει ό άπτόητος πατριδοφύλακας.

Ή πάλη όμως του Μακρυγιάννη για τόν έκδημοκρατισμό του νεοελληνικού έθνικού βίου και την άνεξαρτησία της πατρίδας, κορυφώνεται στην έποχή της διακυβέρνησης των Βαβαρών και της Όθωνικής δυναστείας. "Αν και θα ύποδεχθεί τόν "Όθωνα με τις άγαθότερες προθέσεις και τό πρώτο που θα ζητήσει στον χαιρετιστήριο λόγο του, μεταξύ των επισήμων στο Ναύπλιο, θα είναι δικαιοσύνη για τό έθνος, ώστόσο καθόλου δέν δείχτηκε άφελής. Στην αρχή φαίνεται διαλακτικός και παριστάνει τόν κουτό μέχρι ν' άντιληφθεί περι τίνος άκριβώς πρόκειται. «Διά νά γνωρίσω τί τρέχει και με τί δικαιοσύνη θ' άρμενίσωμεν, έκανα τόν κουτό κ' έδειχνα και άφοσίωσιν πολλή». Άλλά δέν άργησε νά διαψευσθεί. Σύντομα κατατοπίστηκε στα άπολυταρχικά σχέδια των ξένων έγκαθέτων, όποτε έπιστρατεύει τις δυνάμεις του και καταγγέλει δημόσια τις άντιλαϊκές επιδιώξεις τους. Ξεσκεπάζει ένα προς ένα τά πρόσωπα της Άντιβασιλείας και χτυπάει κάθε συνθηκολόγο έθνοπροδότη που γίνεται συνεργός στους καταχθόνιους σκοπούς της. Άθάνατη θα μείνει ή άπάντησή του στην ίταμή πρόσκληση του Βαβαρού "Εϋδεκ, που τόν άπειλούσε με τις 30.000 βαβαρικές λόγχεις: «Δυστυχία μας των καημένων. Κακά και ψυχρά θα πάμε. Έγώ σου μίλησα άλλιώς και συ μου άπαντάς διαφορετικά, με μπαγενέττα (λόγχεις)... ότι έτούτος ό τόπος όπουρθε ό βασιλέας νά βασιλέψει και του λόγου σας άντιβασιλείς ήταν σκλαβωμένος τόσα χρόνια από τους Τούρκους και είχε γενει ρουμάνι, βάλτος, άγκάθια κι αύτήνοι οι άγωνισταί τόν δούλεψαν με τό τσαρούχι τους, με τό ντουφέκι τους, με τό φουσέκι τους· γιόμωσαν, πότισαν τή γής αίμα... Και οι σκοτωμένοι άφησαν χήρες γυναίκες κι όρφανά... Άπ' αυτούς ύπάρχει ή πατρίδα, από τους άγωνιστές. Τους άλλους, τους διαφταρμένους τους γνωρίζεις ή έξοχότη σου πολύ καλά. Διά νά ρουφήξουν την πατρίδα κι έθνικά (χτήματα) όλο συχνούς έμφύλιους πολέμους έκαναν και φατρίες».

Και, πραγματικά ό Μακρυγιάννης, εκφράζοντας τόν άσθηστο λαϊκό πόθο της επανάστασης, δέν σταμάτησε ούτε στιγμή τόν άγώνα του έναντίον της Βαβαροκρατίας και του μοναρχισμού. Παρ' όλες τις άπειλές και τους διωγμούς, παρ' όλες τις προγραφές και τις συκοφαντίες, παρ' όλους τους έλιγμούς και τις προσπάθειες έξαγορασμού της δημοκρατικής του εύψυχίας, απέτυχαν σε όλα. Ό φλογερός πατριδοφύλακας όχι μόνο έμεινε δράχος άτράνταχτος, που πάνω του έσκαζαν σαν κύματα οι συνωμοσίες της όλιγαρχίας, παρά άναμοχλεύει θαθεία τή λαϊκή όργή, προ-

βάλλει τά άλυτα οικονομικά κι έθνικά αίτήματα του τόπου και καθοδηγεί τις μάζες στο δρόμο για την κοινωνική άπολύτρωσή τους. Ζητάει τή διανομή της έθνικής γής, αντιπροβάλλοντας στα έκμεταλλευτικά σχέδια των γαιοκτημόνων τό δικό του πατριωτικό πρόγραμμα της γεωργικής άποκατάστασης των άκληρων άγωνιστών. Παλεύει κατά του έκφασλισμού των δημοκρατικών θεσμών, άποκαλύπτοντας «ότι ξύσαν τό μητρώον και θάναν ανθρώπους χωρίς δικαιώματα εις τους βαθρούς». Μάχεται για την προκοπή της χώρας, ξεσκεπάζοντας τή λεηλασία και τό χάος που επικρατούσε. «Έβλεπε κάθε τίμιος άνθρωπος την άχλια κατάσταση της πατρίδας του, έβλεπα κι εγώ ό μικρότερος όλα μας τά πράγματα παραλυμένα από την κυβέρνησιν κι άπ' ούλες τις άρχές· όξω εις τό κράτος κλεψές κι άλλες άκαταστασίες».

Μαζί με τή δράση του για την έξυγίανση της δημόσιας ζωής και την υιοθέτηση ενός κοινωνικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος άνάπτυξης, συνυφαίνεται και ό άγώνας του για τις Συνταγματικές και πολιτικές έλευθερίες των Έλλήνων. Ή Έπανάσταση της 3ης του Σεπτέμβρη του 1843, που κατάλυσε τό καθεστώς της Βαβαροκρατίας κι άνάγκασε τή λαομίσητη μοναρχία ν' άποδεχθεί τό Σύνταγμα, στο μεγαλύτερο μέρος της ήταν δικό του επίτευγμα. Ή συνταγματική νίκη του έλληνικού λαού όφείλει πολλά στη δική του επαναστατική πρωτοβουλία και στο δικό του όργανωτικό ρεαλισμό. Άλλά όταν ή 3η του Σεπτέμβρη σκόνταψε πάνω στις συνδυασμένες προδοτικές ίντριγκες της όλιγαρχίας και των ξένων, χωρίς νά λύσει κανένα από τά βασικά προβλήματα του έλληνισμού, ό Μακρυγιάννης προσανατολίζεται στην παράνομη δράση. Έπηρεασμένος από τόν άνεμο των άστικοδημοκρατικών επαναστάσεων της Εϋρώπης στα 1848, ιδρύει μυστική Έ τ α ι ρ ί α για ν' άνατρέψει την κατάσταση και νά επιβάλλει τους σκοπούς του. Ή καταστολή όμως των λαϊκών κινημάτων, σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, ματαίωσε τά σχέδιά του και δημιούργησε μιá θαθεία άντεπαναστατική ψυχολογία, που έδωσε τή δυνατότητα στην παλατιανή καμαρίλλα νά τόν έκδικηθεί για τή δράση του.

Κ ΑΤΩ άπ' αυτό τό αντιδημοκρατικό κλίμα σκηνοθετήθηκε στα 1852 - 53 ή έπαίσχυντη δίκη της πολιτικής δολοφονίας του με «νόμιμα» μέσα κι ό άπροσκήνυτος άγωνιστής σύρθηκε στο έδώλιο με την κατηγορία της «έσχάτης προδοσίας». Πρόσχημα στην όλη ύπόθεση υπήρξαν οι έπαφές του Μακρυγιάννη με τους Εϋρωπαϊούς επαναστάτες, Ίταλούς, Τσέχους, Πολωνούς, Ούγγρους, που ειχαν καταφύγει ως πρόσφυγες στην Ελλάδα. Άνάμεσα σ' αυτούς ήταν κι ό στρατηγός Μίλβιτς με 250 Πολωνούς ιδεολόγους, που πολέμησαν μαζί με τους δημοκράτες του Ματζίνι στη Ρώμη έναντίον των Γάλλων κι άπετέλεσαν την Πολωνική Λεγεώ-

να, που ίδρυσε ο φιλελεύθερος ποιητής Μιτσ-κίεβιτς. Η άποτυχία όμως του κινήματος του Ματζίνι ανάγκασε τους Πολωνούς να εγκαταλείψουν την Ιταλία με την άδεια του Γάλλου στρατηγού Ούντινιό και να κατευθυνθούν προς την Κέρκυρα από όπου σκόπευαν να φτάσουν στην Ούγγαρία για να βοηθήσουν την επανάσταση του Κουσουθ έναντι των Ρώσων και Αυστριακών. Ωστόσο ο Άγγλος αρμοστής της Κέρκυρας δεν επέτρεψε την αποδίβασή τους κι έτσι δια μέσου της Πάτρας ήρθαν κι εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, όπου ίδρυσαν λαϊκό Κομιτάτο με αξιόλογη δημοκρατική δράση. Στην ελληνική πρωτεύουσα ο στρατηγός Μίλθιτς διατήρησε την Πολωνική λεγεώνα, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα και τη διεύθυνση της ιππικής Σχολής των Αθηνών. Ήρθε σ' επαφή με προοδευτικούς κύκλους της Αθηναϊκής κοινωνίας, αναπτύσσοντας σχέσεις μαζί τους, που του έδωσαν την ευχέρεια να καλλιεργεί το φιλελεύθερο αντιδυναστικό πνεύμα και να σχεδιάζει με τους φίλους του τη δημοκρατικοποίηση της Ανατολικής Ευρώπης.

Φυσικό ήταν μέσα στο δημοκρατικό αυτό περιβάλλον ν' αναζητήσει κι ο Μακρυγιάννης τους ιδεολογικούς του συντρόφους, που θα τον βοήθωναν στο έργο του. Τις σχέσεις όμως του Μακρυγιάννη με τους Πολωνούς πρόσφυγες κατήγγειλε στο Παλάτι και την Ελληνική Κυβέρνηση ή Αυστριακή Πρεσβεία. Έτσι, αφού σχηματίστηκε ο φάκελλος της «προδοσίας» του ήρωα, στις 31 του Γενάρη 1852 συνελήφθη μαζί με τον Μίλθιτς, το Νικόλ. Νέγρη, τον Άγάθωνα Μπουγιουκλή και τον Γιαννάκη Σούλη. Το παρασκηνιακό μαγείρεμα της υπόθεσης ανέλαβε ο αυλόδουλος ύπουργός των στρατιωτικών Σπυρομίλιος, που καθώς κατήγγειλε στην έθνική αντιπροσωπεία της 27)6)1955 ο βουλευτής Φθιώτιδος Χουρμούζης, σχεδίαζε, αφού καταστήσει «το συνταγματικόν πολίτευμα ού μόνον άηδές, αλλά και έπαχθές», να επιβάλλει δικτατορία. Ύστερα από αυτή την προετοιμασία ο Μακρυγιάννης σύρθηκε στο στρατοδικείο με βασικό ψευδομάρτυρα ένα κοινωνικό απόβρασμα του αθηναϊκού υποκόσμου, το δικηγόρο Νικόλ. Στεφανίδη, που κατέθεσε ότι ο στρατηγός του έμπιστεύθηκε πως στις 25 του Μάρτη θα δολοφονούσε τον Όθωνα. Στις 16)3)1853 ο λαϊκός ήγέτης καταδικάζεται σε θάνατο «ώς ένοχος έσχάτης προδοσίας» γιατί «συνώμοσε, διήγειρε στάσιν ή επέβαλε χείρα κατά τινος μέλους της Βασιλικής οικογενείας θέλων να μεταβάλη το καθεστώς πολίτευμα δια βιαίων μέσων». Μετά από λίγες μέρες ή ποινή του μετατρέπεται σε 20 χρόνια κάθειρξη, μειώνεται στα 10 και στις 25 του Γενάρη, ύστερα από πολλούς βασανισμούς και με παρέμβαση του παλιού του φίλου Καλέργη, ύπουργού των στρατιωτικών, αποφυλακίζεται ράκος κυριολεκτικό. Επιγραμματικά ωστόσο θα μένουν τα λόγια στο δικαστήριο. «Η μόνη συνωμοσία εις την όποιαν έλαβον μέρος εις την ζωήν μου είναι ή ύπερ της πατρίδος μου κατά την αρχήν

του Άγώνος, δια την όποιαν έθυσίασα και κατάστασιν και ζωήν και υγείαν και ήλικίαν αντί των όποιων έλαβον πληγάς... και εις την συνωμοσίαν του Συντάγματος».

Η ΔΙΚΟΓΡΑΦΙΑ της πολύκροτης δίκης του Μακρυγιάννη, χαμένη επί εκατό δλόκληρα χρόνια, βρέθηκε περίπου τυχαία, μέσα στην άκαταστασία των αρχείων του Κράτους από τον ύφηγητή της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας κ. Έμ. Γ. Πρωτοψάλτη. Στη δημοσιότητα έρχεται για πρώτη φορά με εισαγωγή, επιμέλεια και σχόλια του ίδιου. Η συμβολή της στην τεκμηρίωση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας είναι αξιοσημάντη και πολύπλευρη. Πρώτα, γιατί πιστοποιεί το μέγεθος της σκευωρίας για την έξολόθρευση ενός συνταγματικού απολογητή των λαϊκών δικαιωμάτων. Δεύτερα, γιατί φανερώνει ποιά ήταν ή μοίρα των αγωνιστών μετά το 21. Και τρίτα, γιατί δείχνει ανάγλυφο το πορτραίτο μιας μακάβριας έποχής για τη χώρα μας, όπου ο ταξικός ανταγωνισμός των αστικών προοδευτικών στοιχείων με τα ύπολείμματα του φεουδαρχισμού βρίσκονταν σε όξυτατη φάση. Ταυτόχρονα το ματωμένο αυτό ντοκουμέντο αποκτάει στις μέρες μας και μια τραγική πολιτική επικαιρότητα με το διωγμό των μαχητών της Έθνικής Αντίστασης, που εγκλειστοί ακόμα στις φυλακές σκιαγραφούν όλο το αντιλαϊκό προσωπείο της σύγχρονης καταπιεστικής όλιγαρχίας. Παράλληλα επιβεβαιώνει, για μια ακόμα φορά, πως κάθε τάξη όταν αποχωρεί από τη σκηνή της ιστορικής ζωής, χρησιμοποιεί πάντοτε τα ίδια αντιδραστικά μέσα απέναντι στην καινούργια που τη διαδέχεται στο στίβο της κοινωνικής εξέλιξης.

Από αυτή την πλευρά, το ότι έφερε στο φώς ένα τέτοιο αξιοσπούδαστο κείμενο, ή συνεισφορά του κ. πρωτοψάλτη είναι άναμφισβήτητη. Πρώτο, γιατί σαν αρχειακή τυπική έκδοση περισώζει τα πολύτιμα στοιχεία της δίκης του Μακρυγιάννη, κάνοντάς τα πνευματικό κτήμα στα χέρια όλων των Ελλήνων. Δεύτερο, γιατί προσφέρει τη δυνατότητα στους μελετητές της έποχής εκείνης να τα χρησιμοποιήσουν, είτε για μια άθθεντικώτερη μονογραφία του λαϊκού αγωνιστή, είτε σε άλλες συνθετικώτερες εργασίες τους. Και τρίτο, γιατί ύπογραμμίζει την εύθυνη του Κράτους απέναντι στην άνεκτίμητο ιστορικό πλούτο των Έθνικών μας Αρχείων, που ακόμα αρκετές εκατοντάδες, ίσως και χιλιάδες, παραμένουν στοιβαγμένα, άταξινόμητα κι άνέκδοτα στα ύπόγεια της Ακαδημίας.

Ωστόσο ο κ. Πρωτοψάλτης δεν άσχολήθηκε μόνο με την ξηρή ιστοριοδιφική παράθεση στοιχείων, νόμιμης άλλωστε, αλλά επέκτάθηκε και στην ούσία του θέματος με την εισαγωγή του και τα σχόλια. Προσπάθησε να σκιαγραφήσει την υπόθεση, διατυπώνοντας γνώμες που, αντί να βοηθήσουν, αποπροσανατολίζουν την έρευνα και ως ένα βαθμό δημιουργούν συγχύσεις. Μια όμως που έπιχει-

ρήθηκε κάποια ανάπτυξη, έξω από την τυπική δημοσίευση των πρακτικών, θάπρεπε αυτή να είναι πιο αναλυτική σε αξιολογικό συνδυασμό με την κοινωνική προβληματικότητα της εποχής.

Δυστυχώς ο κ. Πρωτοψάλτης στο σημείο αυτό δεν εργάστηκε με τις απαιτήσεις μίας αυστηρής κριτικής παρουσίασης των δικογράφων, ώστε να καταδειχθεί, τόσο η αντιδημοκρατική πλαστότητα της δίκης, όσο και η γενικότερη πολιτικοκοινωνική νομοτέλεια που οδήγησε το Μακρυγιάννη στο έδωλο. Η απουσία βασικού στόχου στην αναστήλωση των ντοκουμέντων καθώς και ο ανεπαρκής ή ανύπαρκτος σχολιασμός τους δεν βοηθάει στη βαθύτερη κατανόηση της υπόθεσης, σαν μια από τις τόσες ανασχές της πάλης του έκδημοκρατισμού στη μετεπαναστατική Ελλάδα. Ο κ. Πρωτοψάλτης βλέπει μονάχα αντιθέσεις προσώπων και όχι συγκρούσεις συμφερόντων, που με τον άτεγκτο χαρακτήρα τους καθόριζαν το βαθμό ανταγωνιστικότητας των φορέων του κοινωνικού γίνεσθαι με τις δυνάμεις της συντήρησης. Η διαπίστωση αυτή τεκμηριώνεται βασικά από την εισαγωγή του βιβλίου, όπου ο Μακρυγιάννης δείχνεται όχι σαν μια δρώσα αντιπροσωπευτική δύναμη του αστικοδημοκρατικού κινήματος, αλλά σαν ένας προσωπικός αντίδικος των λυμεώνων της εξουσίας, χωρίς ευρύτερους προσανατολισμούς. Η εισαγωγή άλλωστε του κ. Πρωτοψάλτη πάσχει κι από τις εξής παραλείψεις: Πρώτο, είναι σύντομη κι αναφέρεται πιο πολύ στα γνωστά περιστατικά της στρατιωτικής ζωής του Μακρυγιάννη κι ελάχιστα στη σημασία του πολιτικού κι αντιδεσποτικού αγώνα που έκανε για τη δημοκρατική ανάπτυξη του τόπου. Δεύτερο, τα ντοκουμέντα δεν αξιοποιούνται σε βάθος και ουσιαστικότερη προέκταση, γιατί δεν αναλύονται επαρκώς και δεν συνδέονται με το ιδεολογικό και κοινωνικό κλίμα της Βαρβαροκρατίας, ώστε να αιτιολογούν τη διατύπωση ανάλογων ιστορικοκριτικών έπαληθεύσεων. Και τρίτο δεν αναπτύσσονται όσο πρέπει τα γεγονότα προ και κατά τη διάρκεια της δίκης, δεν εξετάζεται η μονομερής σύνθεση του στρατοδικείου και δεν διερευνάται ο ρόλος των Βαβαρών γιατρών Ρέζερ και Τράϊμπερ, που έπιστρατεύθηκαν για να θεμελιώσουν κοντά στον πολιτικό και τον ήθικο θάνατο του Μακρυγιάννη. Να βεβαιώσουν δηλ. έπιστημονικά πως δεν είχε «σώας τὰς φρένας», αλλά έπαθε διανοητική

παρακρουση και η ψυχοσωματική του Ισοροπία βρίσκονταν «είς έκτακτον κατάστασιν».

Χρέος ακόμα του κ. Πρωτοψάλτη ήταν, έφ' όσον ασχολήθηκε με την ουσία των κειμένων, να έπιστημάνει τη στρατολογία των ψευδομαρτύρων, που προέρχονταν από τις τάξεις των έχθρων του Μακρυγιάννη, όπως ο Μαμούρης και άλλοι. Να κρίνει τις καταθέσεις τους, να έλέγξει τις αντιφάσεις τους και να έντοπίσει τ' άπώτερα έλατήριά τους, ώστε να δείξει τον παρασκηνιακό μηχανισμό της άκροαματικής διαδικασίας. Παράλληλα θάπρεπε να μελετήσει τη διαβλητότητα των φορέων της δικαιοσύνης, τους δεσμούς τους με το Παλάτι, τις σχέσεις με τους Βαβαρούς και τις όξείες αντιθέσεις τους με το Μακρυγιάννη, βγάζοντας τα δίκαια συμπεράσματα που του υπαγόρευε η Ιστορική έντιμότητα. Έπίσης όρισμένα βασικά δικόγραφα, όπως η έκθεση του άνακριτή Καλλισπέρη, που παρ' όλη την προσπάθειά του να συγκαλύψει τα πράγματα, ωστόσο, κάτω από την συμπιεστική ροή των γεγονότων, αποκαλύπτεται αληθινός καταπέλτης, δεν αξιοποιούνται σε καμμιά περίπτωση. Τα μικρά άλλωστε βιογραφικά σχόλια για τα κύρια πρόσωπα που πρωτοστάτησαν στον κατάπτυστο χορό της δικαστικής παρωδίας του Μακρυγιάννη, είναι έντελώς πρόχειρα και ακριτα. "Όχι μόνο δεν σώζουν την κατάσταση, αλλά δημιουργούν περισσότερη σύγχυση. Για τον βασικό π.χ. ψευδομάρτυρα, Νικ. Στεφανίδη, γράφει μονάχα πως ήταν δικηγόρος και πολιτευτής και ξεμπερδεύει με μια φράση ότι ήταν γνωστός «διὰ τὸ ἐλευθέριον πνεῦμα του και τὴν ἀθυροστομίαν του». Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε να λεχθεί και για τις έκτιμήσεις άλλων βασικών παραγόντων της δίκης.

Έτσι από την πλευρά του κ. Πρωτοψάλτη, πολὺ ελάχιστα προσφέρονται στον άναγνώστη για την κατανόηση της «Δίκης του στρατηγού Μακρυγιάννη», που άποτελεῖ ένα όρόσημο στη δημοκρατική εξέλιξη του έλεύθερου έθνικού μας βίου. Πιο πολὺ τα ντοκουμέντα μιλάνε μόνα τους και στέκουν μια συνταρακτική ιστορική άποκάλυψη, που διδάσκει τον έλληνικό λαό πως πρέπει πάντα ν' άγρυπνεῖ έναντίον των μεθόδων, της τακτικής και των σκοπών της έκμεταλλευτικής όλιγαρχίας. Άλλωστε και γενικότερα τα κείμενα αυτά πρέπει να διαβάζονται, γιατί δημιουργούν όχι μόνο Ιστορική μνήμη, αλλά ζωντανή έθνική συνείδηση, που είναι όρος άπαραίτητος στην εξέλικτική άνάβαση του έθνους.

ΑΔΑΜ. ΠΕΠΕΛΑΣΗ - Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ: «*Η πλεονάζουσα έργατική δύναμις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Γεωργίαν 1953 — 60*»

Τὸ δεύτερο βιβλίο στὴν σειρά τῶν οἰκονομικῶν μονογραφικῶν τοῦ Κέντρου Οἰκονομικῶν Ἐρευνῶν εἶναι ἡ μελέτη τῶν κ.κ. Ἀδαμάντιου Πεπελάση, τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Πανεπιστημίου Καλλιφόρνιας καὶ Παναγιώτου Παναγιωτοπούλου, ἐκτάκτου Καθηγητοῦ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Wisconsin.

Οἱ συγγραφεῖς προκειμένου νὰ ἐπεξεργασθοῦν τὸ καθαρὰ τεχνικὸ θέμα τους, εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἔλλειψι στατιστικῶν δεδομένων, ἀφοῦ εἶναι σ' ὄλους γνωστὸ πόσο ὑστεροῦμε σὲ στατιστικὰ καὶ μάλιστα ἐξειδικευμένα στοιχεῖα.

Ἡ μελέτη χωρίζεται σὲ τρία μέρη καὶ ἓνα παράρτημα μὲ πίνακες στατιστικούς.

Στὸ πρῶτο μέρος, ἀφοῦ κατ' ἀρχὴν, δίδονται ἐρμηνεῖες στοὺς χρησιμοποιούμενους ὄρους τοῦ μέσου ἐτησίου, τοῦ ἐποχικοῦ καὶ τοῦ χρονίως πλεονάζοντος δυναμικοῦ καὶ ἐξηγεῖται ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὁποίαν λαμβάνονται, ἐκτίθενται τὰ πορίσματα τῆς μελέτης.

Σύμφωνα μ' αὐτὰ ἐνῶ τὸ 1953 καὶ 1954 ὑπῆρχε πλεόνασμα ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη παρουσιάζεται ἀρνητικόν, κυρίως λόγω ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς μεταναστεύσεως καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἐξ αἰτίας τῶν ἀναδιαρθρώσεων τῶν καλλιεργειῶν.

Στὸ σημεῖο αὐτό, οἱ ἐρευνητὲς τονίζουν ὅτι παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπάρχει δυνατότητα νὰ ἐξευρεθῇ ἀπὸ τὴν γεωργίαν τὸ ἐργατικὸν δυναμικόν, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητον γιὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῆς Χώρας, ἀρκεῖ οἱ δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς ἐπενδύσεις νὰ μὴν ὑπολείπωνται καὶ ὁ ἀναδασμὸς τῆς γῆς νὰ πραγματοποιηθῇ εὐνοϊκά, ὥστε νὰ ἐπιτρέψουν οὐσιώδεις μεταβολὲς στὴν ὀργάνωσι συγχρόνων ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων μὲ τελειότερον μηχανικὸν ἐξοπλισμὸν. Τὸ θέμα θέβαια τῆς ἐξοικονομήσεως ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἐξετάζεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐξαλείψεως τοῦ ἀρνητικοῦ πλεονάσματος ποὺ ἐμφανίζει ἡ γεωργία τὰ τελευταῖα χρόνια κατὰ τίς ἐποχὲς ἐντάσεως ἐργασίας καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐξοικονομήσεως ἐργατικοῦ δυναμικοῦ μελλοντικὰ γιὰ τὴ βιομηχανία, ποὺ οἱ ἀνάγκες τῆς πρὸς τὸ παρὸν μποροῦν νὰ καλυφθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνεργία τῶν ἀστικῶν κέντρων. Οἱ ἐρευνητὲς δὲν διστάζουν νὰ τονίσουν ὅτι ἡ Κυβερνητικὴ μακροχρόνια μεταναστευτικὴ πολιτικὴ εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναθεωρηθῇ, γιὰτὶ εἶναι μιὰ «εὐκόλη καὶ αὐτόματη λύση», μὲ «προσωρινὰ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα», ἀλλὰ μὲ πολὺ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῆς οἰκονομίας μακροχρονίως λόγω τῆς ποιότητος τῶν μεταναστῶν καὶ τοῦ ρυθμοῦ μεταναστεύσεως.

Τὴν ἐποχικὴν ἀνεργίαν (χειμῶνα καὶ θέρος) οἱ συγγραφεῖς τὴν θεωροῦν ὡς ἀπόθεμα ἀδρανούς ἐργασίας, προτείνουν δὲ δύο λύ-

σεις: ἢ τὴν μηχανοποίησιν τῆς παραγωγῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐντάσεως, ὥστε μονίμως ν' ἀπελευθερωθῇ ἐργατικὸν δυναμικόν, ἢ τὴν δημιουργίαν προσθέτων ἀπασχολήσεων τοῦ ἀγροτικοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ὑφέσεως, ὅπως ἐργοστάσια κονσερβῶν, οἰκοτεχνίες κλπ. σὲ ἀγροτικὲς περιοχάς.

Οἱ προτάσεις τῶν δύο καθηγητῶν συνοψίζονται ὡς ἐξῆς: Προγραμματισμένη γενικῶς ἀνάπτυξις τῆς Ἑθνικῆς Οἰκονομίας, περιφερειακὴ ἀνάπτυξις κατὰ πρῶτον μὲ βάση τὴ μελέτη δυνατοτήτων καὶ ὄχι πολιτικὴ σκοπιμότητα. Βασικὴ ἐπιδίωξις πρέπει νὰ εἶναι ἡ αὐξησις τῆς παραγωγικότητος καὶ σὲ δευτέρη μοῖρα ἡ ἄμεση ἐξάλειψι τῆς ὑποαπασχολήσεως. Προτείνονται ἀκόμα, σὰν μέτρα μειώσεως τοῦ κόστους τῆς γεωργίας, οἱ πάγιες ἐπενδύσεις, ἐγγειοβελτικὰ ἔργα, παιδεία, ἀνάπτυξις γεωργικῶν συνεταιρισμῶν, ἀναμόρφωσις ἀγροτικῆς πίστεως, εὐθηνὴ διανομὴ καὶ ἐμπορία προϊόντων, ἀνάπτυξις βιομηχανίας ἐπεξεργασίας γεωργικῶν προϊόντων δι' ἐξαγωγὰς κ.ἄ.

Τὸ δεύτερο καὶ τρίτο μέρος ἀποτελοῦν τὴν τεχνικὴ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζονται τὰ πορίσματα ποὺ ἐξετέθησαν.

Στὸ δεύτερο μέρος ἡ ἀνάπτυξις καὶ κατὰ τάξις τῶν στατιστικῶν δεδομένων ἀφορᾷ τὸ σύνολον τῆς χώρας καὶ στηρίζεται στὶς ἀπογραφὰς τοῦ 1951 καὶ 1961 καθὼς καὶ σὲ προγενέστερες μελέτες τῶν κ.κ. Χρ. Εὐελπίδη καὶ Κ. Φερεντίνου, τοῦ Ο.Ο.Σ.Α, τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης κλπ.

Στὸ τρίτο μέρος ἡ μελέτη προχωρεῖ στὴν ἀνάλυσιν τῶν δεδομένων γιὰ 4 περιοχὰς τῆς χώρας, Πελοπόννησος, Θεσσαλία, Ἑδεσσα-Βέρροια καὶ Δράμα, ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἀποδείξη ὅτι τὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ καὶ ὁ βαθμὸς ἀπασχολήσεώς του ἔχουν ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν κατὰ περιφέρειαν, προκειμένου νὰ χαραχθῇ πρόγραμμα γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν κάθε περιφέρειας.

Οἱ 8 πίνακες τοῦ κειμένου καὶ οἱ 13 τοῦ παραρτήματος, ἂν μάλιστα ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ δυσκολίες ἀπὸ τὴ μὴ ὑπαρξὴ πλήρων στοιχείων, ἀποτελοῦν σημαντικὸν βῆμα γιὰ τὸ μελετητὴ.

Δεδομένου ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο τους σὰν μιὰ πρώτη προσπάθεια ποὺ πρέπει νὰ τὴν ἀκολουθήσουν ἄλλες, περιμένουμε ἀπὸ τὸ Κέντρο Οἰκονομικῶν Ἐρευνῶν καὶ νέες ἐργασίες ποὺ θὰ φωτίσουν ὅλες τίς πλευρὰς τοῦ προβλήματος ποὺ μὲ τόση ὀξύτητα ἐμφανίζει ἡ Ἑλληνικὴ Οἰκονομία.

Ἡ προσφορὰ τῶν δύο καθηγητῶν πρέπει νὰ ἐκτιμηθῇ, γιὰτὶ ἡ ἐργασία των ἔχει ἀρκετὰ διαπιστώσεις καὶ θαρραλέες ὑποδείξεις.

Ἰωάννα Μάνου

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Δημητρίου Μάργαρη: «Πρόσωπα και κείμενα». (Έκδ. Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων), ἀριθ. 11. Ἀθήναι 1962, σελ. 198.

Περιεχόμενα: I. Τὰ π ρ ὅ σ ω π α¹. Ἐνας λημονημένος φιλέλληνας καὶ τὸ περιοδικό του (σ. 5 - 20), 2) Μιά ζωὴ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό (σ. 21 - 33), 3) Ὁ ποιητὴς τοῦ «Χάση» (σ. 35 - 46), 4) Ἄγγελος Καντούνης (σ. 47 - 56), 5) Ἐπισκοπόπουλος - Segur (σ. 57 - 65), 6) Ὁ Ξερόπουλος καὶ ἡ πατρίδα του (σ. 67 - 83), 7) Συνομιλίες μετὰ τὸ Δρασίνη (σ. 85 - 95), 8) Ἀνέκδοτα ἀπὸ τῆ ζωὴ τοῦ Δρασίνη (σ. 97 - 108). II. Τὰ θ έ μ α τ α : 9) Μελέτη καὶ διάβασμα (σ. 111 - 119), 10) Ἡ ἱστορία τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ οἱ θησαυροὶ τῆς (σ. 119 - 134), 11) Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ βιβλιοθήκες στὴν Ἰσπανία (σ. 135 - 140), 12) Μιά ἀγνωστὴ ἐκθεσὴ τοῦ Ἀνδρέα Κάλδου γιὰ τὴν Ἑπτάνησο (σ. 141 - 148), 13) Τὰ Ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα καὶ τὰ βιβλία τῆς Βενετίας (σ. 149 - 154), 14) Οἱ χειρόγραφοι ἐφημερίδες τοῦ Εἰκοσιένα (σ. 155 - 162), 15) Δόξες ποὺ λημονήθηκαν — Φουστανέλλα καὶ Τσαρούχι (σ. 163 - 172), 16) Τὸ τραγούδι τῆς «Ἀμυγδαλιάς» (σ. 173 - 181), 17) Τὰ χαμένα καμπαναριά (σ. 183 - 191), 18) Στὰ Καλαρύτικα (σ. 193 - 196).

Συναγωγὴ μελετῶν καὶ ἀρθρῶν ἀπὸ τὰ 1927 ὡς τὰ 1954 ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ τονισθοῦν: οἱ μελέτες γιὰ τοὺς φιλέλληνας *Maré Antoine Julian* (1775 - 1848) (1) καὶ *Ambroise Firmin Didot* (2), γιὰ τὸν Δ. Γουζέλη (1774 - 1843) (3), τὰ ἀνεκδοτολογικὰ γιὰ τὸ Δρασίνη (6,7), ἡ μελέτη γιὰ τὴν ἐκθεσὴ τοῦ Κάλδου γιὰ τὰ Ἑπτάνησα (12). Ἡ πρώτη μελέτη ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιτυχέστερα δείγματα τῶν ἐρευνῶν ποὺ ἀναφέρονται στὶς πνευματικὲς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴ Γαλλία στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἰδιαίτερα στὸ γαλλικὸ φιλελληνισμὸ ὅπως αὐτὸς ἐκφράστηκε στὴ «*Revue Encyclopedique*» τοῦ γιανκωδίνου Ζυλιεν, ὅπου φιλοξενήθηκαν πλεῖστα κείμενα Φιλελλήνων καὶ Ἑλλήνων λογίων σχετικὰ μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἐπανάσταση. Παράλειψη τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἔλλειψη παραπομπῆς στὸ ἔντυπο ὅπου πρωτοδημοσιεύτηκε ἢ κάθε μελέτη.

Σ. Γ.

Ντίνου Κονόμου: «Ζακυνθινὸι σατιρογράφοι». (Ζακυνθινὴ βιβλιοθήκη), ἀριθ. 2. Ἀθήνα 1962, σελ. 104.

Περιεχόμενα: Εἰσαγωγικὸ σημείωμα (σ. 5 - 7), 1) Σαβόγια Ρούμελης (8 - 12 βιογραφία: 57 - 62 ἀνθολογία), 2) Νικόλαος Κουτούζης (σ. 13 - 17 βιογραφία: 63 - 64 ἀνθολογία), 3)

Δημήτριος Γουζέλης (σ. 18 - 23 βιογραφία: 65 - 67 ἀνθολογία), 4) Θωμᾶς Δανελάκης (σ. 24 βιογραφία: 67 - 68 ἀνθολογία), 5) Ἀντώνιος Μάτεσις (σ. 25 - 27 βιογραφία: 68 - 70 ἀνθολογία), 6) Διονύσιος Σολωμὸς (σ. 28 - 32 βιογραφία: 70 - 71 ἀνθολογία), 7) Δημήτριος Διον. Πελεκάσης (σ. 33 βιογραφία: 71 - 72 ἀνθολογία), 8) Διονύσιος Γρυπάρης (σ. 34 - 35 βιογραφία: 72 - 76 ἀνθολογία), 9) Νικόλαος Καρατζᾶς (σ. 36 - 37 βιογραφία: 77 ἀνθολογία), 10) Ἐλισαβέτιος Μαρτινέγκος (σ. 38 βιογραφία: 78 ἀνθολογία), 11) Ἀριστείδης Καψοκέφαλος (σ. 39 βιογραφία: 80 - 81 ἀνθολογία), 12) Ἄγγελος Καντούνης (σ. 40 - 42 βιογραφία: 79 - 80 ἀνθολογία), 13) Ἄγγελος Βερούκιος (σ. 43 - 44 βιογραφία: 82 - 85 ἀνθολογία), 14) Ἀνδρέας Μαρτζώκης (σ. 45 - 46 βιογραφία: 85 - 91 ἀνθολογία), 15) Ἰωάννης Τσακασιάνος (σ. 47 - 48 βιογραφία: 91 - 92 ἀνθολογία), 16) Ἰωάννης Κολώνιας (σ. 49 βιογραφία: 92 - 94 ἀνθολογία), 17) Σπύρος Τζερμπίνος (σ. 50 βιογραφία: 94 - 95 ἀνθολογία), 18) Ἰωάννης Τσιλιμίγκρας (σ. 50 βιογραφία: 95 ἀνθολογία), 19) Δημήτριος Σπ. Πελεκάσης (σ. 51 βιογραφία: 96 ἀνθολογία), 20) Ἀνδρέας Βιαγκίνης (σ. 52 βιογραφία: 97 ἀνθολογία), 21) Μαρῖνος Σιγοῦρος (σ. 53 βιογραφία: 97 - 100 ἀνθολογία), 22) Σπύρος Μαρῖνος (σ. 54 βιογραφία: 100 ἀνθολογία), Σημειώσεις (σ. 101 - 103).

Ἀνθολογία τῶν Ζακυνθινῶν ποιητῶν ποὺ ἔγραψαν σάτιρες ἀπὸ τὸ 18ο αἰ. ὡς τὶς μέρες μας· ἡ ἐργασία διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: στὸ πρῶτο βιογραφοῦνται οἱ ἀνθολογημένοι ποιητὲς καὶ στὸ δεύτερο δημοσιεύεται ἓνα ἀπάνθισμα σατιρικῶν ποιημάτων τους, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα πρωτοεκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Κονόμο καὶ μερικὰ ἐκδίδονται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ (Ἐλισαβέτιος Μαρτινέγκος, Σπ. Τζερμπίνος, Δημ. Πελεκάσης, Ἀνδρέας Βιαγκίνης, Μαρῖνος Σιγοῦρος). Στὸ τέλος ἐπιτάσσονται σημειώσεις ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἔγινε ἡ ἀνθολόγησις καὶ ἐκτίθεται τὸ ἱστορικὸ μερικῶν ποιημάτων.

Ἡ ἐργασία δίνει ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τῆς σατιρικῆς ποίησης ὅπως καλλιεργήθηκε στὴ Ζάκυνθο, συγκεντρώνει πληροφορίες σκορπισμένες σὲ ἑπτανησιακὰ ἔντυπα καὶ παρέχει ἀκριβῆ βιογραφικὰ στιχεῖα τῶν ἀνθολογούμενων ποιητῶν. Ἄν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ κείμενα ποὺ παρουσιάζει ὁ Κονόμος ἦταν καταχωρισμένα σὲ ἔντυπα ποὺ δὲν εἶναι τῆς πρώτης χρήσης καὶ ὀρισμένα μάλιστα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀνέκδοτα, καταλαβαίνει ὅτι οἱ «Ζακυνθινὸι σατιρογράφοι», χωρὶς νὰ παύουν νὰ εἶναι βιβλία εὐρύτερης χρήσης, ἀνήκουν στὸ χῶρο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας.

Σ. Γ.